

ÖRÖKSÉG

SZÜCS IMRE

GOZSDU ELEK BÁNÁT-KÉPE

A századforduló sokat emlegetett, de kevésbé olvasott, kevésbé ismert egyénisége Gozdsu Elek. Nagyjából az történt vele, mint a Nyugat előtti társadalmi és irodalmi megújódást előkészítő nemzedék képviselőinek legtöbbszörével — Ambrus Zoltánnal, Czöbel Minkával, Csáth Gézával, Cholnoky Lászlóval, Cholnoky Viktorral, Justh Zsigmonddal, Papp Dániellel, Thury Zoltánnal stb. —, hogy a feledés homályába veszett. Méghozzá érdemtelenül — ahogy azt már Csáth Géza esetében Dér Zoltán, Cholnoky László és Viktor esetében Bori Imre, Papp Dániel esetében pedig Juhász Géza kutatómunkássága is kiderítette, megmutatta.

Ez az inkább elhallgatásnak, mint elmarasztalásnak nevezhető viszonyulás a Fehér megyei Ercsi nevű kisközségben született és éltének jó részét, majd három évtizedét Bánátban — Nagy-Kikindán, Fehértemplom, Karánsebesen, Zomborban és leghosszabb ideig Temesváron — élő, időnként pedig Pancsován vendégeskedő Gozdsu Elek szám szerint nem nagy arányú, de sokoldalúsága, sokrétűsége szerint mégiscsak jelentős munkásságára is vonatkozik. Elfeledése, köztudatból való kiesése mindenekelőtt azzal magyarázható, hogy ez a Nagy-Kikindáról érzelgős, szvenelgős, almanachlira szerű versekkel jelentkező Pestet járt s ott jogot végzett, hangját próbálgató vidéki költő, később pedig mint fokozatosan beérlelődő századvégi elbeszélő, s a regényírásban, drámaírásban, a kritika műfajában sem sikertelen szerző, aránylag hosszú élete ellenére is: keveset írt, ritkán publikált. Első verseit — Nagy-Kikindáról postázva — a miskolci Hermann Ottó Múzeumban őrzött, s az eddigi kutatások szerint csonkán maradt, Miskolcz című lapban közölte 1877. május 13. és december 2. között (*Éjszakára*, 1877. május 13., *Az éj*, 1877. június 10., *Románc*, 1877. november 8., *Ne zúgjatok*, 1877. december 2.). Elbeszéléseit a századvég egyik legismertebb lapjában, a Pesten megjelenő A Hétben, a Vasárnapi Újságban, a Zomborban megjelenő Bácskában (*Mea culpa*), dr. Pataj Sándor Igazság című politikai haviszemléjében (*Országúton*) és néhány más vidéki vagy fővárosi lapban tette közzé. De szinte munkamódszerévé vált, hogy az 1886-os igen termékeny esztendő után — amikor a *Tantalusz* című elbeszéléskötetét adják ki Budapesten — két-három elbeszélésen kívül nem igen ír többet évente. Azokat is főképp a szerkesztők (Kiss József és mások) kérésére, noszogatására, minthogy a barátai, s a jól megkomponált, gondolatgazdag, egyéni színeket megvillantó irodalom kedvelői, még Fehértemplomig és Karánsebesig is utánanyúlnak. Gozdsu azonban — részben mert elégedetlen volt első regényének, *Az aranyhajú asszony*nak (1880) a fogadtatásával, a második regényének, a *Ködnek* (1882) kritikai visszhangját is felemásnak tartotta — nagy műveltsége és felkészültsége ellenére is szorongva, elbizonytalanodva ír, hogy mindaz, amit csinál, ér-e valamit, ha még egyik lgejobb barátja, az arisztokrácia szalonjaiban és Párizs művészvilágában oly otthonosan mozgó író-társa, Justh Zsigmond is félreérti és ingatag művészi ítélőképeségűnek tartja. Holott Gozdsu inkább a kihalófélben levő reneszánsz embernek volt a megtestesítője, aki nemcsak kora művészi áramaira, hanem a művészetek szinte valamennyi ágában otthonosan mozgott, sőt a filozófiában és a természettudományokban is roppant jártas volt. Az azonban, hogy csak a „franciás regény” (*Az aranyhajú asszony*) magyaroroszági művelői közt emlegették, a *Köd* megjelenése után pedig „magyar Turgenyev-

ként” tartották számon, nyilván nem hízelgett neki túlságosan, hiszen az effajta minősítéssel, beskatulyázással való megbékélés azt jelentette volna, hogy műveinek legfőbb mozgatója nem az ihlet és az egyéni mondanivaló, hanem az utánérzés: Gozsdunak azonban már a *Ködben* is volt, és van egyéni mondanivalója a századvég hanyatló, önpusztító, súlylyedő dzsentrivilágáról, sőt a már itt fölvonultatott földesurakon, grófokon, vármegye-hivatalnokokon kívül a nekik robotoló, kisémmizett szolgákat, zselléreket, kocsisokat és a köztes helyzetben levő tanítókat is bemutatja. Azt azonban, amit a *Ködben* csak jelzett vagy nem bontott ki teljesen, a kilenc elbeszélést tartalmazó *Tantalusz* című kötetében vissza-visszatérő témaként variálgatva, továbbfejlesztve újra és újra megírja. Vagyis az emberi és társadalmi helyzetükkel elégedetlenkedő, bajaikat elpanaszoló, lázadó és lázító, társadalomból kivonult embereket sorakoztatja fel a novelláiban, s azokat a „különös” embertípusokat — parasztokat, zselléreket, lovaszmestereket, kutyaidomárokat, kocsmai tréfamestereket, temetőcsőszöket, tollas zsidókat, vándorlegényeket, „piócavadászokat”, a közmorál nevében megbélyegzett vándorszínészeket stb. —, akik, akár az *Ultima ratió*ban, a lét peremén élnek, miközben a világ elrohan mellettük.

Hogy magyar, szerb, román, német, francia, olasz és latin nyelvtudása, széleskörű érdeklődése és műveltsége ellenére, valamint az emberi és társadalmi konfliktusokban gazdag, sokat ígérő és kivételes tehetségre valló első művei után mégis elhallgatott, vagy csak szórványosan, nagy időközökben írt Gozdsu, annak magyarázatát abban is kereshetjük, hogy a pályakezdő, radikalista és a polgári progresszió eszméitől izzó író a későbbiek során, mindinkább polgári pályájának királyi ügyészségig (Karánsebes, Temesvár) és törvénytudós elnöki tartó (Zombor) fölévelésére tette fel életét. Még hozzá olyképpen, ahogy azt Zircz Péter is megállapítja, hogy ha vidéki állomáshelyein még nem is adja fel egészen álmaikat, „polgári pályájának kiteljesedésével arányosan csökkent írói bátorsága”. Írói, emberi bátorságának megfogyatkozásán, megkeseredésén kívül, véleményem szerint azonban azért is csökkenni kezdett rangja és az irodalomtörténetben betöltött szerepe — még az életében —, mert műveinek újabb kiadása nélkülül aligha remélheti bárki az irodalmi és olvasói köztudatban való megmaradását, „halhatatlanságát”.

Gozdsu Elek viszont nem volt Fortuna istenasszony kegyeltje, mivel még a legegyszerűsebb és legtöbb értéket felmutató *Tantalusz* című kötete is több mint két évtized után fogyott el teljesen — a kutatók, múltba elmerülő irodalomtörténészek egyike-másika pedig majd csak a halálát követő húsz (Szántó Erzsébet, 1939, Kiskunhalas), huszonkét (Reisz Mihály, 1941, Budapest), huszonhárom (Lovass Gyula, 1942, Rákospalota), illetve negyvenhét (Zircz Péter, 1966, Miskolc) év múlva „nyúl utána”, bár még ekkor sem teljes sikerrel, hiszen a válogatott elbeszéléseit tartalmazó *Nemes rozsdá* című kötetének kiadására 1955-ig kellett várni, *Köd* című regényét és elbeszéléseinek eddigi legteljesebb gyűjteményét pedig csak 1969-ben iktatták be a Magyar Elbeszélők sorozatába.

Ez a feledés, a műveit is belepő „nemes rozsdá” nemcsak azért méltatlan hozzá, mert már az 1877-ben a Miskolcban publikált *Ejszakára* című versében szebb világot akar álmodni, „mint amilyet ébren él”-t, s nemcsak azért, mert az ugyanitt közzétett, Nagy-Kikindáról beküldött *Az éj* című versét forradalmi hangon intonálja („Fáklýát kezembe! égő, lobogót! | Hadd járom be vele az éj sötétét | Birodalmát...”), hanem még inkább azért, mert Gozdsu Elek, legjobb elbeszéléseiben — s épp a Bánát-képet megrajzolóiban — az útjában álló „kemény való”-ban is megsebzí a lábát. Vagyis a költészet nyelvéről most már az oknyomozó és az összefüggéseket föltáró tanulmány nyelvére lefordítva a dolgokat: Gozsdunak és műveinek ködbeveszése, félhomályba merülése mindenekelelt azért méltatlan, mert írásainak nemcsak színtere, hanem társadalomrajzával, társadalombírálatával művészi tárgya, témája is a vadászgató, kártyázgató, iddogáló, vagyont tékozló, semmittevő, sárba

ragadt, elesett, elveszett, deklaszált elemekkel, másrészt meg szabadságra törő, lázadó intellektüellel, tudós, hivatalnok, dzsentri, paraszt és fantazmagóriás különccökkel teli magyar valóság. Az a magyar valóság s az a társadalom, amelynek bemutatásával a Király István, Pándi Pál, Sötér István szerkesztette *A magyar irodalom története* (1849—1905) című könyv egyremaradatos megállapításával szemben, véleményem szerint Gozdsu Elek nem maradt adós. Sőt ellenkezőleg, műveinek többszöri újraolvasása után, mindinkább meggyőződésemmé vált, hogy e hazugságokra, korrupciókra, osztályegyenetlenségekre, szociális és nemzeti különbségekre, feudális és patriarchális örökségekre épített társadalom életéből, igazi lényegéből — az akkori viszonyok közepette — igen sokat felmutatott. Hiszen a vidéki birtokokat beborító ködöt, a mindent eltakaró sárt és port, a tájra és az emberi lelkekre, életekre ráfeküdt szürkéséget, sötétséget is megmutatta. Sőt, erősen filozofikus, gondolati telítettségű és elmélyült lélektani elemzéssel megírt elbeszéléseinek egyikében-másikában, a forradalmi hangulat jelzésével: valameylest a várható változásnak a képét is megvillantotta.

Igaz, Gozdsu elsősorban az ész hatalmában és harcában remél megváltást az ember számára, de amikor a szalonokban, kávéházakban, társasági összejöveteleken elhangzó, „szobába zárt utópiákkal” egyetemben a színpadias pózból, divatos ellenzékiésből vagy épp igazi, elkese-redésből fakadó polgári szocialista forradalmiságra is rátapint — mint az *Egy néma apostolban*, a *Mártírban*, a *Nemes rozsdában* vagy az *Ultima ratióban* stb. — műveiből kiolvasható tanulságként: már a jövőt is megidézi. Mert amikor Jávör Bálinttal, a „botrányosan élő”, érzékeny gyermeklelkeket és szülőket, környezetet „fertőző” vidéki, elhanyagolt külsejű biológianarral például azt mondatja, hogy „hazugságra van építve a ti társadalmatok kártyavára”... s hogy „Két óriás tábor áll ma egymással szemben. Egyik, amely lop, rabol, öl, mert éhes; a másik pedig kenyér-eleségben kövéren hirdeti, hogy a lopás, rablás, gyilkosság nem bűn” (*Egy néma apostol*) — akkor a gyökeres változásnak, a forradalomnak a szükségességét is hirdeti. Csak a sorok között. Vagy éppen nyíltan, mint az alábbi részletben:

„— Homokba süppedt a szekere, de a te szekered is; mindnyájunk szekere. Azt hiszem, négyezer esztendeje már, hogy a szekér kerekei egy helyben forognának, anélkül, hogy előre mennének. Roszszak a kerekek, ki vannak járva... újakkal kellene pótolni. Még kevesen vagyunk; agyonütnének az utasok, ha a kerekéhez nyúlánk. Majd a jövő. Én néma vagyok! Jó éjszakát!”

A pusztá, a tréfáló délibáb megcsalja, megcsalhatja persze az „utast”. Nemcsak az importált eszmék kavargása miatt, hanem a magyar valóságának, az Alföld valóságának, Bácska és Bánát valóságának embermegalázó sanyarúsága miatt is. De ez a lázadó hang ha egyelőre keserű resignációként, megvalósíthatatlan ábrándként is, ki-kitört az emberekből. Mint például a kormányt ócsárló Csekmez Daniból is, a *Nemes rozsdában*, aki azt mondja: „Fölgyjűjtanám az egész tanyámat, ha a világ minden császára a levegőbe röplülne!” És ha ez még szerepjátszásnak, blöffnek, „bolond beszédnek” is minősül — Bazsó Feri-nek a szolgabírójelöltnek a vármegye és a főispáni székben ülő gróf elleni kirohanása már valóságos, változást sürgető lázadásnak minősíthető. Hogy miért, annak érzékeltetésére legjobb Gozsdura, illetve hősére, Bazsóra figyelniünk:

„— A választás előtt emlegettek előttem holmi hivatalokat; földkóstolási komédiát, Tisza-szabályozást, belvízlevezetést, meg a jó isten tudja, micsoda aranybányákat még! Ezek mostanában többször eszembe jutottak. Tegnap reggel aztán bementem a főispánhoz az alsó-járási szolgabírórság végett.

A hideg veríték gyöngyözött ki a homlokomon, amikor fölmentem a vármegyeház lépcsőjén. Megütötte az orromat a vármegye szaga. Nehéz, dohos levegő van ott az irodákban: mintha az eltemetett igazság rohadt bennük. A rengeteg telefirkált papiros buze az.”

Természetesen nem Gozsdunak és hősének az „érdeme”, hogy ez a vármegyekép Tiszán innen és Dunán túl, az Alföldön és a Délvidéken, Bácskában és Bánátban is azonos, hanem a hivatalnokseregére, a dzsentrí uralkodókra, a talpnyalókra és behízelgőkre építkező magyar társadalomé. Az viszont már Bazsó Féri, illetve Gozdsu érdeme, hogy felismeri, ki meri mondani a megfellebbezhetetlen, s egy kicsit a jövőbe vetített igazságot is: „Kerék föl, kerék alá. Ez lesz mindenki sorsa. A pusztai homokot elhordja a szél; valamikor el fog pusztulni az egész világ”... Annak a tízezer esztendő múlva születendő Bazsósnak az örömére, megelégedettségére, „aki meg fogja rugdalni a csillagokat!”

Rokonszszenves, emberibb jövőt evokáló lázadás ez, ám a szöveg más olvasta, mély struktúrájú elemzése afelől sem hagy kétséget, hogy ezek a hősök jobbára még mindig „szalonhősök”, vagy inkább csak szájhősök, a bátor elhatározás és merész kiállás szándéka nélkül, hiszen ha az elképzelt változás nem valósulna meg — mint ahogy az elszórtan vitézkedő ködlovagok miatt nem is valósul meg —, akkor e hősök mindegyike, Bazsó is ideértve, nyilván egyforma lelkesedéssel ordítaná, hogy: „Eljén a haza!”

Gozdsu humorára, iróniájára — főképp pedig szkepticizmusára — vall, hogy ezt a szavak és tettek közti szakadékot is felismeri, megmutatja. És a társadalomnak, valamint hőseinek bírálataképp olvashatjuk ki műveiből azt is, hogy ember és társadalomformáló tettek helyett a kor nagy kérdései (a civilizáció áldása vagy átka, a polgári haladás támogatása vagy gáncsolása, a szociális és nemzetiségi egyenlenségek megoldása, a pozitív szellemi irányzatok asszimilálása vagy kirekesztése stb.) társasági témákká szelidültek. Vagyis a világról alkotott véleményüket mintegy mesélgetve, anekdotázgatva (Gozsdura egyébként nem az anekdotázás, mint inkább a leegyszerűsítés jellemző) mondják el a hősök, nem ritkán a tarokkpartik vagy újságlapozgatás közben, felszínes elmélkedések, évődések és heccelődések közben. Ilyenkor pedig úgymond mindent szabad, s az elhangzott „bolondságokat” nem illik, nem muszály komolyan venni. Ezért a kijelentések és a tettek közötti eltérések szembeszökőek. Gozdsu ezeknek az ellentmondásoknak a feltárásában következetes. És nem egyszer rámutat arra, hogy ezeknek a hősöknek — grófoknak, főispánoknak, alispánoknak, vármegye-hivatalnokoknak, választási képviselőjelölteknek stb. — nincs is programjuk. Vagy ha van, akkor az — akár a *Nirvánában*, gróf Kanuth István esetében — így jellemezhető:

„— Elvezni akarok!

— Miért nem okosabban?

— Mindenből kiviszem azt, ami kedvemre van. Azt hiszem, ez okos álláspont?

— És ha megöregszel?

— Nem öregszem meg.

— Tegyük, hogy igen!

— Akkorra meguntam mindent, s nem lesznek többé vágyaim. Unalomból imádkozni fogok, vagy pedig vetem a passziánszot, mint oncle Georges. De amíg él bennem minden csöpp vér, amíg minden idegszál szomjúhozza bennem az életet s annak ingerét, miért ne oltanám ezt a szomjamat? Vagyonom éppen elég arra, hogy egy ember megunhasson minden gyönyörűséget.

— Mások dolgoznak!

— Ha a szükség rákényszerített volna, lehet, hogy ma én is szántanék. A véletlen kedvezett nekem, gazdag vagyok. Ugy tartom, hogy a munka nem kellemes. Ha sejtenék benne valami ingert, biztosítom, azonnal napszámba járnék!”

A magasabb rendű életcélhoz, s a verejtékes munkához tehát nem szoktak hozzá ezek a kastélyokban és kaszinóknak dőzsölő „hősök”. És ahhoz se, hogy vagyonukat, a bőség átkát megosszák a hetedmaguk-

kal éhező, egy szobában összeszorult nincstelennel (*A filantróp*). Mégpedig nagyon egyszerű és nagyon furcsa logikával azért nem, mert véleményük szerint „Ennek így kell lennie. Valamennyien úgy sem lehet segíteni. Ha szétosztanám millióimat, mit tennék? A Szahara szomját egy csöpp vízzel kioltani nem lehet”.

A Szaharától nem, de a szegényekét, a szolgákét, a nincstelen zselérékét lehetne. Csakhogy ők, nagyúri kegyből, legfeljebb a nyúl vadászatokra hívják meg őket, oda is hajtóknak. Es a sárdagasztás után, mint mindig, itt is csak odavetett morzsákat kapnak.

A nagyúri fényűzés és a szegénység ellentétét, a „sötét világot” — ahogy azt *Irodalmunk évszázadai* című könyvében Bori Imre is említi — meggyőzően és leleplező erővel ábrázolja Gozdsu, mind *A filantróp*-ban, mind az *Ultima rattió*-ban, *A nádsíp*-ban stb. vagy az *Anna-levelek* egyik-másik részletében. De Gozdsu nemcsak az impertinens hazugságokra s a telhetetlen gazdagok közönyére mutat rá, akik az alacsony házak, a düledező kémények, az omlatag vályogkerítések, a didergő, rongyos gyermekek, a tenyérnyi ablakok s a kopott, szomorú szegénység, a falvak „vackai” láttán legfeljebb legyintenek, hogy „undorodom tőlük! — hanem arra is, hogy a megnyomorítottakban és megszorítottakban, akár *A nádsíp* hőseiben, Gavrilovics Jozsában, lassan-lassan a csendesebb vagy bátrabb ellenállás is megérlelődik „az embert mindenkor összeszidható” urakkal szemben, s ezért, a napszámos- és cseleldsors helyett inkább a piócafogást választják olykor. Még akkor is, ha ebből aztán igazán csak tengetni tudják az életüket, de leginkább egyfajta látszatszabadságot élveznek s apró örömlükben, nagy bánatukban mindenkor elővehetik és megfújhatják az egyszerű, édes-bús dalt a látó árastó nádsípot. Az, hogy ilyen körülmények között a társadalmi és osztálykorlátok áthághatatlanok, magától érthető. Ezért marad Gavrilovics Jozsa is agglegény, mert egykori választottja szégyelt volna hozzámenni, s így a falu szájához igazodva — és anyagi érdekből — inkább az „ezüstgombos, nagyhasú gazdát” választotta, mint a „kis házzal” rendelkező, nagyon szegény Jozsát.

A gazdag—szegény, szegény—gazdag ellentétre a fájdalmas, borúlátó, lehangolt, de a társadalmi lét kulcskérdéseire választ kereső, filozófiai-lélektani *Tantalusz*-novelláktól kezdve a Gozdsu halálának ötvenedik évfordulóján (1969) Bukarestben közreadott *Anna-levelek* egyik-másik részletének a megvilágításáig hosszadalmasan sorolhatnánk azokat a pontos és hiteles társadalmi látleteket, amelyek a „felhalmozott tőke által teremtett nyomor” közepette fürkészik a gazdasági-társadalmi törvényszerűségeket, változatosan és sokféleképp világítva meg a nyomor és a romlottság legmélyebb bugyrait.

Gozdsu jó megfigyelésére és valóságátalására jellemző, hogy a végtelen bánati síkságot beneszítő reneszánsz és rokokó stílusban épített „tündérkastélyok” és a kunyhók, oduk világának erőteljes kontrasztja mellett (*A filantróp*) a civilizálódó városokban és kisvárosokban kialakuló polgárság életét is megmutatja, biztos kézzel veszi bonckés alá. Annál inkább, mert az ellentmondásokkal és csalódásokkal teli valóságot gyakorló jogászként is ezeregy formájában, változatában ismerte meg, s mint író — felelősségérzésének tudatában — mindaz kínzó vádként gyötörte is, amit látott. Mindebből egyértelműen szűrhetjük ki azt a megállapítást, hogy — bár leggyakrabban a grófi kastélyok világából s a társadalom pereméről, az elesett és vegetatív szinten élő emberek közül, valamint azok közül választja ki hőseit, akik „hangulatként élik a világot” — ez a művészet az életből táplálkozik. Pontosan úgy, ahogy a szombathelyi születésű, de Temesváron élő szerelmének, műsájának, Weisz Annának is írta a 352. levelében: „A művészet az életből táplálkozik, és mentül többet lát, érez meg a művész az életből, annál értékesebb a munkája.”

Bánát uradalmi világának kastélyokkal és omlatag, dohos, sötét sárodúkkal jelzett pólusai között — a civilizáció átkától, a korrupciókig, sikkasztásokig, az adó terhe alatt nyögő szegénységig — sok mindent meglátott, felfedezett Gozdsu; sorsképeiben, világlátásával szorosan ösz-

szefüggő tájkepeiben pedig a századvég életének társadalmi realitásait rajzolta meg. És a kor közönyét, sivárságát, a rohamosan polgáriasuló és civilizálódó városok vezető köreinek szellemi kultúrában való lemaradását is (az anyagiakkal szemben) hitelesen, realista módon ábrázolta. Am ebben a realizmusban a maeterlincki szimbolizmus, a századvégi szecesszió és a századforduló nagy újromantikus hulláma is lecsapódott. De Gozdu realizmusát és korával való szembenállást természetudományos műveltsége, világnézetének darwinizmussal, szociáldarwinizmussal, idealizmussal, metafizikával, panteizmussal és transzcendentálissal érintkező keveréke is sajátosan befolyásolta. Éppúgy mint szláv — macedón — származása is. Bánát képeinek s embereinek — főképp asszonyalakjainak — megrajzolásában ez utóbbi mindenekelőtt a vissza-visszatérő, mélabús dalokkal átszőtt szláv motívumokban domborodott ki, szemléletének azokban az állandó jegyeiben, melyeket *A veréb* című elbeszéléseinek tanulsága szerint még szülőfalujából, Ercsiből hozott magával. Ezért van az, hogy a Kikinda, Becskerek, Mokrin tájegységet megidéző *A mártír* című elbeszéléseben, a Fehértemplom és környékén játszódó *A nádsíp* című elbeszéléseben, az Aranka sásos, nádas világát érzékeltető *Egy falusi mizantrópban* stb. éppúgy felhasználja ezeket a jegyeket, „sztereotípiákat”, mint a kilencvenes évek végét fölelevenítő, 1915. február 5-i keltezésű, Annához intézett temesvári levelében. Ezekbe az élményekbe, motívumaiba erőteljesen beleszól, belejátszik szláv származása, és a tejtestvérei iránti elfogódottsága is. Bizonyításképp hadd idézzünk az itt említett írások mindegyikéből egypár sort. *A veréb* című novelláját pl. így indítja:

„Az én verémem tulajdonképpen tanító, és egy Duna-parti falucskában, Ercsiben lakik. Hegy, völgy, nyaktörő utcák, kutyaszorítók rendetlen összevisszaságában, apró egyablakos kis sárházak füstös, alacsony kéményekkel, tömérdek akác, amerre csak néz az ember, festői viseletben járó tüzes szemű sokác lányok felcifrázva aranyaszomántal, kalárral, mélabús szláv dalok, amelyek innen is, onnan is a fülébe csendülnek az embernek, sajátságos bizarr jelleget adnak az én kedves Ercsim ama részének, ahol még a civilizált Ercsinek nyoma sincs.”

A mártírban mintha csak megismétlődne a nyitókép, pedig most már nem az Azsia parányi kis részének nevezett Ercsiben vagyunk, hanem a Kikindától Becskerekig vezető poros úton:

„Poros, árnyéktalan út vezetett Kikindától Becskerekig. Hosszú, mintha sohasem lenne vége, egyhangú, mint az unalom. A nap fakóvá teszi a vastag, barna port s a kocsik szennyes porfelhőktől kísérvé lassan dőcögnek a messze barnuló úton. Mintha ellensége volna itt a fának, kettétörött, vékony, elszáradt akácderékak merevednek szomorúan jobbról-balról:

Az árnyéktalan, szomorú út, egyhangú pacsirtafütty a vetések fölött, a távolban bogarászó varjúcsapatok, egy-egy csendesén úszó karvaly a felhőtlen levegőben, egypár konkolyozó rác leány rikitő viganókban a zöld vetések között, ezek bús dalai, mint a csendes szellő a dal egy-egy foszlányát az utas fülébe hozza, levert hangulatban tartják az embert.”

S ugyanezt, szinte szó szerint, a kisbecskereki tó vize mellett elhaladó kukoricaszárral megrakott szekér láttán is leírja Gozdu:

„...és egyszerre messziről a nagy csendben hallani véltem egy monoton recitatívyszerű melódiát... és figyelni kezdtem... a monoton melódia mindig közelebb jött, és amint a hang irányába néztem, észrevettem egy kukoricaszárral megrakott szekeret... a szekér lassan mind közelebbre jött, és most már láttam, hogy a szekér tetején egy s hancgyerek ül, és hogy ez a gyerek az, aki azt a melankolikusán lágy, monoton melódiát éneklí, és most már azt is tudtam, hogy ez a melódia szláv. Tiszta és üde volt a gyerek hangja, és úgy csengett, muzsikált, mint valami altra hangolt kicsi harang. A szekér elhaladt mellettem, és a gyerek ügyet sem vetett rám, hanem énekelt és énekelt tovább, mialatt a szekér csendesén dőcögött tovább... Edesen hangzott a szomorú kantiléna... a gyerek ösztönből énekelt, éppen úgy, mint ahogy ösztönből énekel a remete madár, mint ahogy sir, csattog a fülemüle a

májusi alkony homályában. Ez a gyerek csak magának énekelt — ez a gyerek érzett valamit, és amit érzett, kiénekelte a lelkéből, és nem törődött azzal, hogy hallgatja-e őt valaki. Az éneklés öröme volt az ő öröme, és tiszta és szent volt az az óra, amikor énekelt, és nem volt az ő lelkében semmi, ami hazug volna”... (*Anna levelek*. 232.)

Az *Egy falusi mizantrópban* pedig röviden, de jelentőségteljesen csak annyit mond: „Apám minden fennkölt gögje mellett nem volt méltó az én egyszerű rác'anyámrá.”

Szóval ugyanaz az alaphang, ugyanaz a mérce, mint *A verébben*, azzal, hogy nemcsak a szlávok (sokácok, rácok) iránti vonzódását, elfogultságát érezzük ki az ilyen hasonló sorokból, hanem azt is, hogy ezt a saját öröme, bánatára daloló, egyszerű és dolgos népet nagyon szereti. Szereti, de nemcsak a szerbeket, hanem a magyarokat, románokat is, mert tudja, és *A mártírban* ki is mondja, hogy ezek az egyszerű emberek békésen megélik egymás mellett vagy együtt, s még „nem volt eset rá, hogy a nép ostobaságot akart volna”, ha olykor-olykor az összeférés ellen lázítanak is a rossz apostolok. És látja, tudja Gozdsu azt is, hogy „a nép érzi az igazságot”, hogy az üres eszmékért, a színes üveggömbökért nem hajlandó tűzbe menni, vesztébe rohanni, ahogy azt az Irimics Athanáz-félék szeretnék. A politikai ebédekkel, vacsorákkal, a tömérdek vörösborral, a harcias beszédekkel, és az esküvőkön, halotti torokon elhelyezett „tüzes csóvakkal” azonban időről időre mégis fel tudják lármázni, egymás ellen tudják uszítani ezt a népet, „az alvó oroszlánt”, mivel az aránylag békés együttélés ellenére a századvégi nemzetiségi viszonyok eléggé kuszáltak, rendezetlenek. Olyannyira, hogy egyesek az erősebb fajba (magyarságba) való beolvadást emlegetik, mások pedig, mint Irimics Athanáz, a földnek új felosztásának s a magyar érzelmű szerbek felakasztásának kilátásba helyezésével nagyszerű törekvéseket hirdetnek. Gozdsu éleslátását azonban a már többször említett elfogódottság egy pillanatra sem ködösíti el. Sőt, egyik-másik hőssel egyértelműen ki is mondja, hogy a nemzeti, politikai és vallási szabadságra utaló jelszavak sokszor fölöttébb hamisak, hiszen akik az „ingüket is odaadnák a nemzetüknek”, nemritkán széduilt kalandorok, akiknek „a drágalátos” s a holnap tán ágyútölteléké válható néphez igazából semmi közük.

És mert tudja, hogy „csodálatos ellentétekből kerül ki az ember”, Gozdsu arra is figyelmeztet, hogy olykor bizony meg lehet őket téveszteni, és — ahogy ez 1912-ben is történt — a háború örült paroxizmusában is bele lehet őket rántani. Mert az alávaló emberek, az alávaló királyok semmire sem becsülik az ember életét!” (*Anna levelek*. Pancsova, 1912. X. 25.) Ezért is a gondolat fényével s a maga nyilvánvaló humanizmusával szeretné megvilágítani az elméket. Hogy ez nem sikerül vagy nem mindig sikerül neki, az inkább a kor hibája, mintsem az övé. Főképp azért nem az övé, mert az élet, a világ elkápráztató fényei ellenére is „kegyetlen — az ember sohasem tudja, mit hoz a holnap, és a meglepetések nem maradnak el”. Gozdsu azonban, ha maga csüggeteg, kishitű is, szereti az erős elhatározású embereket (lásd: *Anna levelek*. Lugos, 1912. V. 23.), és Turgenyevvel együtt vallja, hogy „az élet sem nem szép, sem nem rút, hanem az élet: munka... a lélek fölfelé való fejlesztésének a nehéz munkája”. (*Anna levelek*)

A munka, a jókedvvel végzett munka s a szellem kiművelése egyébként is sokat foglalkoztatta Gozdsut (lásd a *Sámson madara*, *A veréb* és a *Gritti* című novelláját, vagy *A félisten* című színművét), de az 1880-as évek végén, a *Tantalusz*-novellák írásakor az ember és a szellem megfényesedése, a „lélek fölfelé való fejlesztése” helyett még jobbra csak a rideg, sivár világot, a fatalistákat, az akarategyengéket, a tehetetlenül téblábolókat, a cselekvésre béna egyéniségeket látja mindenütt. Ezért is tapasztaljuk, hogy műveiben nemritkán a semmiből teremtett fantázia s az álom világa kínálja és jelenti a szépet (akár Csáthnál, a két Cholnokynál vagy Krúdýnál). Vagy épp a természet, s annak leírása, amely nála sohasem különálló díszlet, hanem — ahogy azt már 1941-ben Reisz Mihály is hangsúlyozta — élő valóság, amely beilleszkedik a

történetbe, együtt lélegzik a szereplőkkel, megadja a színt és a hangulatot. Ennek jellemzésére álljon itt egy-egy részlet a *Grittiből*, illetve a Dél-Bánátban játszódó *Országúton* című novellából.

A beláthatatlan síkság akácosai közül előtűnő gazdag fekete földről és éltető erejéről a többi közt például ezt írja a *Grittiben*:

„A gazdag fekete föld minden röge növel, hajt, él. A zöld, buja vetések között, az egyenes vonalban húzódó vékony dűlőutak sem pihennek. Meghózzák a taracot, a halványzöld laput és majd kéken virágoz bogáncsot. Mindössze a keréknyom keskeny bordái feketék, mert csak ott nem nő semmi, ahol az ember az ő kíméletlen talpával jár a maga mindennapi kenyere után.

A növekedés finom illata, az élet erősítő szaga áramlik ki a föld egészséges testéből, amint a fényes nap testetlen, melegen ragyogó sugaraival öleli, szereti, csókolja ezt az érthetetlen rendeltetésű, egyetlen földet.

A vetések egyenletes, fényes zöld tónusában van valami ünnepélyes komolyság. Az élet hangulatát érezzük ki belőle.

Íme, a nyomor, az éhség, a halál elaltatója most nő, most gyarapszik — szent, fényes és nyugodalmas az ő növekedése.

Járomba hajtott állatok és igavonó emberek vetették az éhség csilapítóját. Milliárd és milliárd apró szemet szórtak a föld fölhasított testébe a kérges tenyerek. És amikor aratáskor a fáradt paraszt vasos ujjai közé vesz a sok-sok milliárd szem közül egyet — a maga nyers, sejtelmes képzelőerejével Istennek az arcvonásait ismeri föl annak egyik oldalán a maga megnyugtatóására.”

Nem idill, és nemcsak hangulat ez Gozsdunál, hanem az elbeszélés keretébe, a mondanivaló egészébe szervesen beletartozó megfigyelés, a környezetrajzot kiteljesítő kompozíció. Mint az *Országúton* című novellában is:

„A delibláti homoksivatag akáclobos meredéke lejtője alatt fekszik Alibunár, ahol én a fényes nyár napjaiban néhányat áthenyeltem. Kellemes volt látni, hogy ebben a félreeső faluban az emberek semmiben sem sietnek. Csendben, zaj és tülekedés nélkül járnak az őserdőkben gazdag, feketén fényes földet, amely valamikor egy rengeteeg mocsárnak volt a feneké... És ez a föld annyit terem, amennyi neki éppen tetszik. A gatz se irtják, és bizony a vetések tele vannak pirosan virító pipaccsal, sőtétkéik búzavirággal, haragoszöld levelű nadragulyabokrokkal, melyeknek lecsüngő virágai a fehér lilomokra emlékeztetnek. Az életfenntartó búza és a gyilkos belladonna gyökerei egymás mellett szívják az élet és a halál erősségeit. De ezeket az embereket az életnek és a halálnak ez a közelálló képe nem zavarja.”

Némi újrromantikus beütéssel és szecessziós túlrájzoltsággal ilyenek festi Gozsdut a bánáti tájat, s a földeken dolgozó, utakon szeke-rező, fák hűvösébe leheveredő vagy vándorló, világot járó embereket. Egyikmásk hőisében, megannyi életrajzi utalással, ő maga is megjelenik mint vadász, mint parasztszekérre fölkeredezkedő; és ezeket az alkalmakat nemcsak pihenésre, szemlélődésre használja fel, hanem mindenképp előtt arra, hogy szóba eredjen az emberekkel, hogy eltűnődjék a világ során, amivel — bár az ifjúkori radikalizmusa, lázadó szenvedélye fokozatosan elcsitul benne — semmiképp sincs megelégedve. A nagyravágó kispolgárság és az újdonság, de végtelenül korlátolt nagypolgárság, a kastélyok, kaszinók és tükrös kávéházak kisserűségének láttán, nem utolsósorban pedig a gyakorló jogászként megismert sötét valóság miatt ezért is mind érezhetőbben elfordul, elmenekül ettől a világtól. De nemcsak azért, mert gyűlöli a kisserűséget, a léhaságot, hanem azért is, mert — ha a fonákságok, a bajok, a jóllakott emberek moráljának ostorozásán kívül nemigen tehetett többet a helyzet megváltoztatása érdekében — embertársaiért, a megcsúfolt humanizmusért felelősnek érzi magát. Főképp ezért menekül mesterséges magányába, és szüntelen töprengésbe (ami aztán majd Weisz Anna megismerésével együtt végső elhallgatásával is összefügg). E vívódásainak, a látszatra megtalált belső

harmóniának, művészi széphez való menekülésének legteljesebb és leg-sokrétűbb lecsapódása az 1906-tól 1915-ig írt *Anna-levelekben* figyelhető meg, amelyeket Weisz Lajos gazdag temesvári kereskedő fiatal, érzékeny és művészetekre fogékony feleségéhez intézett. Persze ez a meg-hítt beszélgetések, szerelmi vallomások és rózsafák színes hangulatát árasztó tizesztendeki levelezés, mint afféle saját képükre varázsolt sze-relem szigete, inkább kitalált, mint megtalált világot jelent. De a meg-ható „levél-regény”, „az eszményi szerelem vesztesen is győztes diada-lán” kívül mégis nagyon érdekes, s nemcsak együttlétük rövid óráinak, különös szerelmüknek válik dokumentumává, hanem Gozdsu nyilván-való írói tudatosságának bizonyosságaképp: a kornak is. Mert ezekbe a levelekbe — mint ahogy azt már a nagybecskereki tó felől szekerező, érzelmesen nótázgató legényke esetében is láttuk — karcolatokat, elbe-széléseket, néptől hallott történeteket szótt bele, szinte azzal a szán-dékkal, hogy rendszerbe foglalja gondolatait a világról, az emberekről, a művészetekről, az erkölcsről. A művészet, mint mesterséges rév, ily módon mintegy behelyettesíti magát a konok, „alacsony”, fájdalmas és taszító valóság helyébe. Annak a valóságnak a helyébe, amelyet kiáb-rándultsága és elkeseredettsége után már nem tud, nem akar vállalni. Nem tud vállalni, mert pályakezdő radikalizmusa, „a fél világ” meg-forgatásának vágya elszáll belőle, s hajdani izzását inkább a csügge-teg szemlélődés és a befelé fordulás váltotta fel. Még akkor is, ha sötét borongás helyett alapjában véve szüntelenül a fény felé tekintett, mivel szerette „a napfényt és azokat az embereket, akiknek a lelkéből fény árad, szép, tiszta fény”. Ezt a fényt azonban, az *Egy falusi mizantróp* című novella tanulsága szerint is, csak a legritkább esetben találja meg. A hajdani radikalista, realista harcosság és lázongás emlékezéssé sze-lídülése közben ezért is mondja ki e novellájában csendes rezignáltsággal a (másutt és később is megfogalmazott, s aztán végképp uralkodóvá vált) gondolatát és magatartását:

„Aztán tudja; én nagyon megváltoztam ám!” — mondja az író al-teregőjával azonos Pakaszky Pál. — „Nem szeretem az embereket. Ki-vált azt a kompániát. A paraszttal még csak megvagyok valahogy...

— Ön? Az a víg cimbora, aki egymaga képes volt felforgatni a fél világot?

— Abból már nincs semmi! Ami volt, volt! A mezőn, a nádasban, puskával a vállamon még csak megjárja; de szobában, emberek között, látni azt a sok hazug pófát: nem, nem nekem való!... Az Aranka az én otthonom. Többet ér egy bokor nád, mint száz ember!”

És itt mondja Pakaszky (Gozdsu) azt is, hogy a cudar világ miatt az effajta embergyűlölet nem szégyen, mivel „egy csomó sásban több érzés van, mint egy egész vármegyében”.

Hogy miért van ez így, és miért hiteles korának ez a szigorú meg-ítélése, arról — a szegények és gazdagok közti ellentétek szakadéka fölé hajolva — már fentebb is szóltunk. További bizonyításképp és árnya-lásképp álljon itt azonban még az is, hogy a szolgabírák, a zsinóros attil-lákba öltözött hajdúk, a huszárhadnagyok, a neve napjukat minden év-ben nagy húhóval megünnelő Batári Andrások, Gogán Bálintok, jegy-zők, segédjegyzők, főispánok és alispáni tisztségre pályázó Sziszogh Ferik és mások számára „az élet unalom, s legfeljebb a kártya nyújt még némi kis élvezetet”. Azok a férfias élcek és hahoták közben zajló kár-tyacsaták, amikor a füstben gomolygó szobákban, duzzadt erszények vágódtak az asztalokra”. Ezeket a „fennkölt gögű”, de üres és csak tivornyázásban jeleskedő embereket gyűlöli, gyűlölte meg Gozdsu — azokkal az egyszerű, dolgos, elnyomott és kismizmizett emberekkel szem-ben, akiket szeret, s akiknek küzdelmes, keserűséggel teli és tragikus sosrát, ha ritkábban, elszórtabban, de mégis oly meleg együttérzéssel ábrázolja.

Példaképp álljon itt a lefokozott, börtönből szabadult és az ország-útra került lengyel származású ulánus tiszti sorsáról, s az emberi lét egyetemes kérdéseiről szóló részlet az *Országúton* című, Dél-Bánát szí-neit festő novellából:

„Nem bírtam nézni ezt a jóllakott boldogságot, és elindultam a világnak.

— Az országútra? Ön, az akadémikus ulánus tiszt?

— Igen! Az országútra. Itt jó. Nem látok nyomorúságot, mert hozám képest a legszegényebb is gazdag; és mégis gazdagabbnak érzem magamat minden gazdagoknál...

...Az országút jó barátom lett. Otthont és békét adott. Fák és füvek között járok: a szabad világosságban élek, és a szabad levegőben lélegzem. Ott állok meg, ahol akarok, és nem sietek. A fény ezer ragyogó színnel festi meg a fantasztikus alakú felhőket, melyek pihennek. A fehérek játszanak, a szürkék kergetőznek, a sötétkékek hűvös leheletükkel lassan jönnek, és elnyelik a fényt, és árnyékba borítják a vidéket.

Jó ismerősöm valamennyi!

A síkság éppen olyan, mint a tenger, és hangja is van neki, csak hogy ez a hang halkán szól és finom: a durva fülek nem hallják, de én hallok és én érzem a mezők szépszávú zenéjét. Hallom a ritmus nélkül való végtelen melódiákat, és érzem, hogy mondanak valamit, de szavakra váltani nem tudom. Így járok én északról keletre, keletről délre s délről nyugatra; évről évre. Mikor harmadszor ittam ebből a forrásból, vettem észre, hogy körbe járok. És én e tapasztalatnak nagyon megörültem. Ez a parányi Föld, a Hold, a Nap minden bolygójával együtt és az összes naprendszernek minden ezer csillaggal egyetemben körben járnak. A szerves és nem szerves lényeket alkotó atomok, mert élnek, ugyanolyan körforgást végeznek, mint a poklok tüzevel égő óriásai. Az ember mulandó teste a földből lett, és a földbe tér vissza. Minden gondolata és érzése a saját lényének tengelye körül forog. Tudása a semmiből indult ki, és mikor a szédítő magaslatra kapaszkodott, s onnan a szédítő mélységekbe tekint, fáradtan látja, hogy oda érkezett, ahonnan elindult. Az élet kulcsát nem találta meg. És most éppen úgy, mint csecsemőkorában, sejtelve sincs róla, hogy honnan jött, és hova lesz menendő. Az összes világok alaptörvénye szabályozza az én alázatos és jelentéktelen járásomat, és minden gógós és minden alázatos és minden szegény és minden gazdag és minden eszes és minden együgyű ember járását, és senki és semmi nem szabadulhat meg az egységes mozgás törvényének hatalma alól. A mindenséggel való közösség érzése rongyaimban is fölemel engem.”

Máskor csak néhány szóban jellemzi az egyszerű emberek és a gazdagok közti különbséget, de ebben a néhány szóban, mint a *Mártá*-ból kiragadott három mondatban, egy egész élet tapasztalata, tanulsága benne van:

„— Én azt hiszem, hogy az úrhölgy fogalma alig egyeztethető össze a nő fogalmával. Az egyik csupa önzés, a másik csupa odaadás. Az egyik él a maga kedvére, a másik a gyerekei kedvéért!”

A vármegyékben burjánzó korrupció, lopás, csalás, talpnyalás, a pénzzel, hatalommal soha meg elégedő urak, s a mellettük pöfeszkedő, kacérkodó társasági hölgyek, „aranypává”, kócsagtollas dáma, térzenére sétálgató katonatisztek, a közizlésbe, irodalomba és tudományba „belepiszszegő”, kissé parvenü és heterogén, metropolist — Bécsset (Wient) — utánzó öntelt kispolgárság és nagypolgárság kipelengézésével párhuzamosan tehát az egyszerű embereket is, életének szinte valamennyi szereplőjét bemutatja Gozsdu. Igaz, sokszor csak egy-egy villanó rajzban, percnyi hangulatképben, de akkor is maradandó írásként, mert Gozsdu, az elbeszélésen kívül, ennek a századvégi új műfajnak, a karcolatnak is mesteri művelője. Ezek a gyakran eseménytelen és előzményeket, előtörténeteket elhagyó, a dolgok eleve nébe vágó életkép-rajzai mindvégig elevenek és frissen tartják az olvasó érdeklődését. Így van ez *A verébben*, *A nemes rozsdában* és még inkább az egyik legsötétebb, legballadásabb, legmeggrázóbb kis remekében, az *Ultima ratió*ban is. *Es bár Gozsdu* — ahogy azt *Irodalmunk évszázadai c.* könyvében Bori Imre is kiemeli — elsősorban a kastélyok szobáiban

mozog otthonosan, s az itt élők lelkét ismeri legjobban... a kunyhók világában is fel tudja fedezni ugyanannak a kórnak a tüneteit, amelyeket „úri” hősein figyelt meg.

A „mi van a Bánát felszíne alatt” már több ízben jelzett — de még korántsem teljes — megidézésére, felmutatására, érdemes szemügyre vennünk az *Ultima ratio* békésen „lakomázó” Matyi bácsiját, a több mint nyolcvanéves — s immár negyven éve temetőben lakó — temetőcsósz, aki a „hideg tenger szélétől a meleg tenger széléig” lótfutó urakkal szemben földhözragadságában, vegetatív léte öntudatlanságában még semmit sem látott a világból, vagy amit látott, hát az is csak annyi volt, hogy a vagyontalan és szeretetben sem részesülő szegényeket haláluk után még „négy szál deszkára” sem tartják érdemesnek, hanem ehelyett a „pléhes, vaspántos” közös koporsóban hozzák ki a temetőbe, s ott meztelenül, pukkadtan, úgy dobják őket be a gördörbe, „mint a kuttyát”.

Ezek után már „természetesnek” látszik, hogy a kukoricaliszt-kenyeret és a zöldpaprikát „lakomázó” Matyi bácsi számára táplálkozás tekintetében — de egyébként is — csak egy késsel ment előbbre a civilizáció; a „világ folyása” pedig csak annyit jelent, hogy már „A forradalom alatt, Kossuth Lajos idejében is” a temetőben lakott, ahol a „gödörmunkán” kívül a fák körüli piszmozgással, szunditással tölti az időt, télen meg, „mikor nagy a hó”, a huncut nyulakkal bajlódik.

Az ilyen Matyi bácsik, az ilyen pukkadástól irtózó szegények, piszokkal és penésszel körülvevett, körülterképezett szegények mellett „a kor eszméi, küzdelmei, erényei és bűnei nesztelenül suhannak el”, ezek az egyszerű emberek a bőségben úszó „falánk osztályt” nem ismerik, a rangnak, a pénznek hatalmát — és Párizsnak — hírért sohasem hallották. Nem hallották, nem hallhatták, hiszen öntudatlanságukban, „boldog” elesettségükben és az urak közönyéből kifolyólag olyan vakon éltek, mint az állatok. A humanista gondolkodású, az emberért, az emberibb életért perelő Gozsdu ezt nem is rejti véka alá. Az *Ultima ratio*ban — mintegy összegzőképp — így szól a vasúttól idegenkedő s a haláltól irtózó öreg temetőcsószról és a világról:

„Él közöttünk vakon, s ha tízezer esztendő múlva valami csodás hatalom felébresztené nyugodalmas álmából, s kérdeznék tőle, kérnék, mondaná el, hogy, miként, hogyan éltek az emberek az ő idejében, mert minden adat elveszett, nincsen egy írott sor, egy jel, egy tény, ami a mostani életre egy parányi kis fényt vetne, az én öregem ott állana némán, bután, s nem tudna egyebet mondani, mint hogy zöldpaprika és kukoricaliszt-kenyér volt rendes tápláléka, s hogy az emberek valami különös szerkezetű kocsikon, örült gyorsasággal rohantak valimiféle irányok felé. Egyetlenegy parányi kis eszméről, gondolatról sem tudna számot adni, s mindvégig csak azt hajtogatná: »En meg voltam elégedve: éltem és meghaltam. A többi ember mit mívelt? Nem tudom!«”

De ha Matyi bácsi, illetve a Matyi bácsik nem tudták, milyen volt a századvég világa, és hogyan éltek akkor az emberek, azt — nem parányi kis fényt, hanem erőteljes fényt vetve *Köd* című regényében, a bánati képekben oly gazdag *Tantalusz* című elbeszéléskötetében és a később szórványosan publikált novelláiban (az 1955-ben és 1969-ben ismét hozzáférhetővé tett műveiben), valamint az 1969-ben első ízben megjelentetett *Anna-levelekben* — Gozsdu Elek hiteles, tanulságos és művészi kifejezőerejű dokumentumként is megmutatta. Méghozzá úgy, ahogy az élet és a mulandóság gondolatával foglalkozva, azt az 1913. szeptember 7-én keltezett mesévari levelében is megírta:

„A nagy, a kerubok családjából való művészek alkotásai túléltek az emberöltőket, és változatlan erőben, szépségben megtartják az alkotóművész lelkét abban, amit alkotott.”

Gozsdu Homéroszt, Shakespeare-t, Dantét, Platont, Michelangelót és Raffaellót, Giorgionót, és Baudelaire-t, Petőfit és a piramisok építőit említve szól így Weisz Annához, nyilván nem is sejtve, hogy a jó ideig félárnyékban, félhomályban maradt műveivel ő maga is mily jelentős

építőmunkát, művészi alkotómunkát végzett. Papp Dániellel, Ambrus Zoltánnal, Mikszáth Kálmánnal és később Balázs Bélával, Réti Odónnal fölfedezte „a magyar irodalom számára Bácska és Bánát oly sajátos, más tájaktól különböző életét”; hajszályökereivel ebbe a földbe kapaszkodott, s erre a világra alapozta művészi-emberi létezését is.

És mert elsősorban Gozdsu Eleknek, Papp Dánielnek köszönhető, hogy a bácskai és bánáti témáknak jól megkülönböztethető világa művészi varázst kapott, s egy időben olyan fogalomná vált, mint amilyen Erdély, a Szepesség vagy a Nyírség volt — a magyar irodalomnak is, a jugoszláviai magyar irodalomnak pedig különösképp, s immár végérvényesen, el kell végeznie a Gozdsu-életmű kiértékelését, és helyének — műveivel megérdemelt — kijelölését. Mert Gozdsu Elek nemcsak azért „érdekes”, mert hosszú időre elfelejtették, s később újra fölfedezték; mert furcsa titokzatossággal szokták emlegetni, hanem mindenekelőtt azért, mert gondolati, filozófiai és pszichológiai mélységű novelláiban jelentős eredményeket mutatott fel a századvégen, rokonszenves és kevésbé rokonszenves hőseit pedig egytől egyig vérbő, eleven figurákként formálta meg.

A kutatók és irodalomtörténészek áldozatos munkája után Gozdsu Elek lassan-lassan kilép a félhomályból, „mai” íróvá válik. Végső ideje, hogy — az annyira sajátos, annyira jellegzetes Bánát-képe, és a századvég tájunkon, népünkön nyomot hagyott világának maradandó megörökítése miatt is — kellő fénybe, kellő megvilágításba helyezzük őt. Hissen mindabból, amit érte teszünk, nekünk lesz nyereségünk. Nemcsak azért, mert érdekes színfoltként a többi közt például megtudjuk, hogy a pancsovai főszolgabíró hogyan rendezte meg ostobaságból és hiúságból Ottó főherceg számára az egész vidékről drága pénzen összevásárolt rókok „jól sikerült” vadászatát; nemcsak azért, mert az Arankáról, a Begáról, a Dunáról, a Kikinda környéki (lecsapolt) mocsarakról, a ma már nem létező Mokrinról, a „jólét szigetéről”, valamint a soknemetiségű Fehértemplomról, Pancsováról és Temesvárról is figyelemre méltó dolgokat tudunk meg, hanem azért is, mert Gozdsu Eleket irodalmi munkásságának kezdete és kiteljesedése is jórészt ide köti; mert a művein ott csillámló „zöld aranylás” mögül a századvég lényeges, jellegzetes gazdasági-társadalmi, oktatás és művelődésügyi problémáira is kilátás nyílik, egyszerűval mindarra, ami a Bánát felszínén, s a felszín alatti mélyrétegekben volt az 1880-as évek végén, az 1900-as évek elején.

Erdemeinek, jelentőségének összegezésekképp mondjuk ki: ha erről a korról valamiképp minden adat elveszne — s csupán Gozdsu írásai maradnának fenn —, akkor is megbízható forrásból értesülnénk, hogy jólétben és nyomorban, fényben és sötétben, egymás mellett vagy együtt, miképp éltek tájunkon az emberek.

Ilyen irodalmi-társadalmi dokumentumot örökbe hagyni viszont nem kis tett, nem kis eredmény.

Reneszánsz és européer műveltségével egyetemben, a bánáti és bácskai táj helyi színeinek megcsillantásával, a prózájába ötvözött lírával, verszeneivel, síksági muzsikájával, s novelláinak gondolati, filozófiai, lélektani mélységével együtt — hogy a tartalmi sokszínűségről, a szociológiailag is identifikálható korrajzról most ne szóljunk — olyan örökséget hagyott ránk Gozdsu a századfordulóról, amelyet a Mikszáthot követő anekdotikus stílus magyar és jugoszláviai magyar irodalomban való térhódításával, eluralkodásával szemben érdemes lett volna folytatni, kamatoztatni. A helyi színekre, couleur locale-ra esküvő Szentelekének éppúgy, mint az őket váltó nemzedékeknek, amelyek sokszor mindent megtagadva, s a hajszályökökerek éltető nedveiről, tápsóiról megfeledkezve, előlről akartak kezdeni mindent.

Holott Gozdsu Elek alkotómunkássága, művészete is egyik olyan ága volt irodalmunkna, amelyben nem kapaszkodtunk meg eléggé, s amelyről — mindmáig — a termést sem szüreteltük le.

FORRÁSMUNKÁK

1. Gozsdu Elek: *Köd. Regény és elbeszélések.* Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1969.
2. Gozsdu Elek: *Anna-levelek.* Válogatás a szerző Weisz Annához írott leveleiből. Irodalmi Könyvkiadó, Bukarest, 1969.
3. Gozsdu Elek: *A félisten.* Színmű. Temesvár, 1907.
4. Gozsdu Elek: *A karrier.* Színmű. Budapest, 1886.
5. Gozsdu Elek: *Tantalusz.* Elbeszélések, Budapest, 1886.
6. Gozsdu Elek: *Sámson madara (és egyéb elbeszélések,* Nagy András, Zay Miklós és mások tollából). Érdekes Könyvtár, Budapest, 1905.
7. Berzy András: *Adalékok Gozsdu Elek emberi és írói arcképéhez.* Eger, 1966.
8. Bori Imre: *Irodalmunk évszázadai.* Forum Könyvkiadó, Újvidék, 1975.
9. Bori Imre: *A jugoszláviai magyar irodalom története.* Forum Könyvkiadó, Újvidék, 1968.
10. Bori Imre: *Fridolin és testvérei.* Forum Könyvkiadó, Újvidék, 1976.
11. Reisz Mihály: *Gozsdu Elek.* Budapest, 1941.
12. Rónay György: *Kutatás közben.* Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1974.
13. Stojanović Káich Katalin: *Gozsdu Elek és a Szabad Lyceum.* A Hungarológiai Intézet Tudományos Közleményei, 1970. március.
14. Zircz Péter: *Gozsdu Elek pályakezdése, G. levelezése.* Miskolc, 1966.
15. *A magyar irodalom története 1849—1905.* Szerkesztők: Király István, Pándi Pál, Sötér István. Gondolat Könyvkiadó, Budapest, 1963.
16. *A magyar irodalom története 1849-től 1905-ig.* Szerkesztette: Sötér István. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1965.
17. *A kultúra világa (Magyar irodalom, A magyar nép története).* Szerkesztette: dr. Pók Lajos. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1965.